

Forholdet mellem liturgi og kirkeret - principielt og konkret

af Holger Villadsen

Foredraget blev holdt fredag den 18. maj 1990 på Præstehøjskolen, som havde et kursus om folkekirkens struktur belyst ved læsning af kirkeretslige dokumenter. Mit emne skulle være: De principielle betragtninger i de liturgiske betænkninger. Men jeg valgte at vinkle emnet lidt anderledes i tilknytning til mit daværende arbejde som liturgisk sekretær for biskopperne.

Alterbog og ritualer blev først autoriseret i 1992, så foredraget blev holdt på et tidspunkt, hvor den nuværende ordning var under udformning. Henvisninger til paragraffer i menighedsrådsloven var rigtige dengang; paragraftallene er ændret flere gange siden, men ikke det saglige indhold.

HVI, april 2009

Indhold

Indledning	1
Liturgi og dogme	2
Ordning og frihed	2
Hvem har ret til liturgisk lovgivning?	4
Hvordan foregår liturgisk lovgivning?	6
Menighedens uafhængighed	7
Præstens selvstændige liturgiske kompetence	9
Dispensationer og mindretalshensyn	10
Afslutning	10

Indledning

Som arbejdstitel på det oplæg jeg skal komme med her i formiddag havde Niels Thomsen og Jørgen Stenbæk foreslået overskriften: "De principielle betragtninger i de liturgiske betænkninger". Nu er der imidlertid ikke mange eksplicitte bemærkninger af principiel og kirkeretslig art i liturgikommissionens betænkninger. I den udsendte litteraturliste er der sat en stjerne ved betænkningen om de biskoppelige handlinger, med særligt henblik på ordinationsritualet og præsteløftet og det dermed sammenhængende spørgsmål om præstens stilling til biskop og menighedsråd og kirkeministerium. Men dette område med de biskoppelige handlinger har jeg ikke været med til at arbejde med, så jeg har valgt i det efterfølgende oplæg at lade dette emne ligge. Men det udelukker naturligvis ikke, at emnet kan tages op i den efterfølgende drøftelse. Blot skal man ikke vente sig ret meget af mig på dette område.

I stedet har jeg valgt at komme med et mere generelt oplæg om emnet "Forholdet mellem liturgi og kirkeret", dels principielt og dels konkret, og med særlig vægtlæggen på de aktuelle forberedelser på at udarbejde en indstilling om autorisation af en ny dansk alterbog, heri også indbefattet en ny højmesseordning. Hvis jeg med dette oplæg kommer til at ramme væsentligt ved siden af kursets hovedemne, så må ansvaret herfor siges at være mit, fordi jeg har valgt den emneafgrænsning, som jeg ud fra rent personlige og arbejdsmæssige synspunkter er mest interesseret i lige for tiden.

Hovedemnet er altså forholdet mellem liturgi og kirkeret, men jeg vil indlede et andet sted, bl.a. for at undgå at give kirkeretten overdrevent store proportioner i forhold til liturgien. Jeg vil indlede med forholdet mellem liturgi og dogme, eller mellem liturgi og teologi. Mit formål hermed er ikke at sige, at det uvigtigt eller uinteressant at anlægge en kirkeretslig synsvinkel på liturgien - snarere tvært imod. Men formålet er at få markeret, at de centrale aspekter i liturgien ikke har med kirkeret at gøre, og at en kirke-

retslig synsvinkel på liturgien har sine forholdsvis snævre begrænsninger.

Liturgi og dogme – principielt

Liturgi er andet og mere praktiske anvisninger om, hvordan præsten og menigheden skal stå og gå og vende og dreje sig og være klædt osv. Liturgi er nøje forbundet med formuleringen af den kristne tro. Meget ofte er det sådan, at troen først er kommet til udtryk i bønner og andre liturgiske former, og derefter blevet udformet i teologisk refleksion, i dogmatik. Mange afsnit i Det nye Testamente har deres udspring og baggrund i en forudgående liturgisk brug. Paulus citerer i sine breve hymner og trosbekendelser og bønner. Og evangelierne er måske i et vist omfang skrevet for at opfylde et behov for kristne skrifter til gudstjenstlig oplæsning i stedet for Moseloven. De oldkirkelige bekendelser er primært udformet som liturgiske tekster til brug ved dåben og dåbsforberedelsen, og først derefter er de blevet brugt som udgangspunkt for teologiske refleksion og som byggemateriale til teologiske konsensusudtalelser.

I en undersøgelse af dogmeudviklingen i oldkirken konkluderer Maurice Wiles i bogen "The Making of Christian Doctrine",¹ at dogmeudviklingen havde tre hovedkilder (sources):

- 1) De bibelske skrifter
- 2) Den liturgiske praksis
- 3) Det soteriologiske aksiom, at Gud blev menneske for at frelse os. Jfr. Athanasios kontra Arios.

I vores evangelisk-lutherske kontekst er vi i almindelighed bevidste om den første kilde. Skriftprincippet er jo noget helt centralt i den lutherske kirke. Den tredje kilde er vi også, i hvert i teologisk

¹ Maurice Wiles: *The Making of Christian Doctrine. A Study of Early Doctrinal Development* (Cambridge 1967).

sammenhæng, rimeligt bevidste om. Den kommer f.eks. til udtryk i det lutherske princip, at et udsagn skal vurderes efter "om det driver på Kristus". Derimod er vi vist ofte tilbøjelige til at overse den anden dogmatiske hovedkilde: den liturgiske praksis. Men det kan næppe bestrides, i hvert fald ikke ud fra en historisk og eksegetisk synsvinkel, at den liturgiske praksis har haft meget stor betydning for den kristne dogmeudvikling. Det mest markante eksempel er de oldkirkelige bekendelser.

Nu er jeg på ingen måde ude på et opgør med det lutherske skriftprincip, og jeg er heller ikke ude på at plædere for, at vi kan eller skal skabe nye kristne dogmer gennem nye liturgiske formuleringer. Hvad jeg vil pege på er blot det elementære, at der er en snæver og vigtig sammenhæng mellem liturgien og dogmet. Sammenhængen er kompleks, og det hverken kan eller vil jeg forsøge at behandle her. Sammenhængen angives ofte med den latinske formel *lex orandi lex credendi*, frit oversat til dansk: hvad der gælder for bønnen og liturgien, gælder også for troen og dogmatikken.

I denne forbindelse betyder sammenhængen mellem liturgi og dogme, at liturgien primært må vurderes i forhold til dogmet, og ikke i forhold til tjenestemandensloven eller menighedsrådsloven osv. Eller sagt med andre ord: at liturgien primært er et "indrekirkeligt" anliggende og ikke et ydre. Og det indledende fundamentale spørgsmål, der må stilles til et forslag til ny liturgi eller nye ritualer, er, om pågældende forslag er foreneligt med folkekirkens evangelisk-lutherske grundlag? Dette spørgsmål er ikke et kirkeretligt spørgsmål, men et teologisk.

Ordning og frihed

Jeg indledte med at sige, at liturgi er andet og mere end praktiske anvisninger om, hvordan præsten og menigheden skal stå og gå og vende og dreje sig og være klædt osv., og at liturgi er nøje forbundet med formuleringen af den kristne tro. Men det skal så tilføjes, at liturgi jo altså *også* er noget med forskellige praktiske forhold og

forskellige menneskelige traditioner. Et godt udgangspunkt for en overvejelse af dette aspekt ved liturgien er artikel 7 i Den augsburgske Bekendelse:

Ligeledes lærer de, at der bestandigt vil forblive én hellig kirke. Kirken er nemlig de helliges forsamling, hvori evangeliet forkyndes rent og sakramenterne forvaltes ret. Og til kirkens sande enhed er det tilstrækkeligt at være enig om evangeliets forkyndelse og sakramenternes forvaltning. Det er ikke nødvendigt, at der overalt er ensartede menneskelige traditioner og riter eller ceremonier, der er indstiftet af mennesker, sådan som Paulus siger: 'Én tro, én dåb, én Gud og alles Fader osv.'

Liturgien bestemmes altså i denne artikel i Den augsburgske Bekendelse i hovedsagen som 'adiafora', som kun menneskelige traditioner og riter og ceremonier. Eller sagt med andre ord: som kun ydre forhold, der kan forandres fra tid til anden og være forskellige fra sted til sted. Godt nok er der også her en grænsedragning, hvor det dogmatiske aspekt ved liturgien fastholdes med ordene om, at det er nødvendigt at være enig om evangeliets forkyndelse og sakramenternes forvaltning. Men hvis vi taler konkret og drøfter udformningen af f.eks. nadverliturgien, er det mere end svært at angive, hvor den præcise grænse går mellem de rent menneskelige traditioner, der kan forandres, og de uopgivelige aspekter og handlinger og formuleringer i et nadverritual. Der *er* en grænse, der kan overskrides, og det kan der føres en teologisk diskussion om. Men på den anden side må man også konstatere, at et evangelisk-luthersk nadverritual kan udformes på mange forskellige måder. Det kan vi konstatere historisk i vores danske evangelisk-lutherske kirke, og vi kan konstatere det aktuelt, hvis vi ser på udformningen af nadverliturgien i vore lutherske nabokirker: Norge, Sverige, Finland, Tyskland - for blot at tage de nærmeste. Hvis man ikke er tilfreds med at konstatere denne eksisterende mangfoldighed i ydre ritualer, så tvinges man til mere eller mindre

at fordømme andre lutherske kirker eller eksisterende autoriserede danske nadverliturgier, og det synes jeg man skulle være lidt varsom med. Det udelukker naturligvis ikke, at der kan og bør føres en teologisk diskussion om, hvilken konkret udformning af et nadverritual, der bedst udtrykker den evangelisk-lutherske nadverforståelse. Som et aktuelt eksempel på en sådan diskussion kan jeg henvide til en ny finsk disputats af Yngvill Martola: "Verba Testamenti i nordisk luthersk liturgitradition",² hvor i øvrigt den danske liturgitradition fremhæves positivt i forhold til de andre nordiske lande ud fra en liturgisk og dogmatisk-teologisk vurdering.

Men - for at vende tilbage til den aktuelle pointe - liturgi er altså også i væsentligt omfang adiafora, ydre anliggender, menneskelige traditioner. Og i det omfang liturgien er ydre forhold, kan der naturligvis udformes regler med udgangspunkt i historiske, pædagogiske, musikalske, æstetiske, praktiske, kirkeretslige og forvaltningsmæssige synspunkter. Det behøver ikke nødvendigvis at have noget med teologi at gøre alt sammen. Og det har det heller ikke.

Det spørgsmål man så dernæst kan rejse, er, *om* det i det hele taget er nødvendigt at lave regler om adiafora, om liturgiske forhold, der kun er rent menneskelige traditioner. Mit svar vil være, at det *ikke* er nødvendigt, men at det er ønskeligt og hensigtsmæssigt. Men naturligvis er der en grænse for, hvad det er hensigtsmæssigt at lave regler om. Det er ikke hensigtsmæssigt at prøve at lave regler for alle mulige tænkelige liturgiske detaljer. Der er mange praktisk-liturgiske forhold, der ligger under 'normtærsklen' og bør forblive under normtærsklen. Men *hvor* normtærsklen ligger, bør primært diskuteres konkret og i forhold til den sag, det drejer sig om. Det er svært at diskutere helt abstrakt og principielt. Generelt vil jeg kun sige, at man bør passe på, at norm-

² Åbo: Åbo Akademis Förlag 1989.

tærsklen ikke kryber nedad, men at den forbliver tilpas høj, sådan at der forbliver frihed og råderum.

Men der er også et område over normtærsklen, hvor det er ønskeligt og hensigtsmæssigt at have regler, selv om en stor del af området ud fra en principiel teologisk betragtning må betragtes som adiafora, og altså værende et frit område. Det er ikke nødvendigt at have regler, men det er ønskeligt og hensigtsmæssigt ud fra pædagogiske og praktiske synsvinkler. Det er hensigtsmæssigt at have et fælles kirkeår, ellers opløser begrebet sig i ingenting. Derfor er det hensigtsmæssigt at have en fælles alterbog. Det er også hensigtsmæssigt at have en fælles salmebog, af hensyn til menigheden og skolen, af hensyn til genkendeligheden og af hensyn til uddannelsen af præster og organister osv.

Men her vil det være afklarende at indføre en skelnen, som også eksisterer rent faktisk i virkelighedens verden: nemlig en skelnen mellem lovgiverens situation og 'borgerens' situation, ligesom bankmanden må skelne mellem bankens økonomi og sin egen privatøkonomi. Den principielle frihed i liturgiske anliggender eksisterer i praksis, når der arbejdes på lovgiverniveau, og når man diskuterer ændringer af liturgi og salmebøger m.m. Men i forhold til de regler, der er fastsat, er borgeren og præsten og menighedsrådet osv. forpligtet til at overholde reglerne.

Denne fundamentale forskel på lovgiverens situation og borgerens situation bliver nogle gange overset, og den er da også lidt mere kompleks end som så. Indirekte er vi i kraft af vores stemmeret til folketinget alle lovgivere, men samtidig er vi også borgere. Og det skal nok også tilføjes, at massiv lovovertrædelse kan nødvendiggøre eller fremtvinge ny lovgivning. Megen liturgisk 'lovgivning' er vist nok ikke andet end kodificering af praksis, der efterhånden i væsentlig omfang var kommet til at afvige fra de formelle regler. Og i visse tilfælde er på det liturgiske område denne kodificering ikke engang formelt sket endnu, sådan at det

er praksis, der reelt er blevet den egentlige lovgivning. Og det rejser selvfølgelig nogle formelle kirkeretslige problemer.³

Tilgiv mig et banalt eksempel: Vi har her i landet en regel om, at vi i trafikken skal køre i højre side. Reglen kunne lige så godt have været den modsatte, at vi skulle køre i venstre. Det ene kunne være lige så godt som det andet, men den sikre vej til trafikkaos ville være slet ikke at have nogen regel. Hvis politibetjenten noterer en trafikant for lovstridigt at køre i venstre side, vil vi næppe anse politibetjenten for forpligtiget til at levere et forsvar for reglen om, at vi skal køre i højre side og ikke i venstre side. Det må være tilstrækkeligt, at han kender færdselsloven og henviser til den.

Tilsvarende forholder det sig i visse henseender på det liturgiske område. Den frihed, der gælder på det principielle, teologiske plan, gælder ikke uden videre også på det konkrete handlingsplan, når en præst ansat i folkekirken skal afholde en gudstjeneste eller udføre en kirkelig handling. Det er ikke tilstrækkeligt at henvise til, at et ritual eller en liturgi ikke er i modstrid med folkekirken evangelisk-lutherske grundlag, hvis det rent faktisk er i modstrid med de gældende autoriserede ritualer og ordninger. Men der er naturligvis frihed til og mulighed for at argumentere for og kæmpe for, at reglerne og ritualerne ændres.

Hvem har ret til liturgisk lovgivning?

Selv om det måske er lidt overflødigt og lidt for pertentligt vil jeg alligevel som en foreløbig basal konklusion anføre, at det er hensigtsmæssigt og ønskeligt med liturgisk lovgivning: liturgi (gudstjenesteordning), alterbog, salmebog, ritualer. Og det næste spørgsmål må så blive, *hvem* der skal udføre denne lovgivning, eller *hvem* der har ret til liturgisk lovgivning, og *hvordan* denne lovgivning skal foregå. Og jeg undlader bevidst at prøve at anlægge en

³ Jfr. drøftelsen af C.T. Engelstoft i "Liturgiens eller Alterbogens og Kirkeritualets Historie i Danmark" (Kbh. 1840), side 46-51.

formel kirkeretlig synsvinkel, men vil alligevel tage udgangspunkt i nogle bemærkninger i Matzen-Timms Kirkeret, hvor det overvejes, hvorvidt sædvane kan sætte en eksisterende lov ud af kraft, f.eks. i relation til gamle bestemmelser om afholdelse af særlige fastegudstjenester.⁴ Det benægtes principielt, at 'ikke-brug' kan sætte en eksisterende lov ud af kraft, men indrømmes dog, at 'ikke-brug' af en given lovbestemmelse kan være udtryk for, at forudsætningerne for en given lovbestemmelse er faldet bort. Og der bemærkes hertil følgende:

Naar Lovgivningen saaledes i Bestemmelser om Gudstjenestens Afholdelse særlig forudsætter Brugen som den Rettesnor, til hvilken den knytter sine Regler, finder dette sin Forklaring i, at den naturlige Forudsætning for Muligheden af Gudstjenestens Holdelse ikke blot er Præstens Nærværelse og Virksomhed, men ogsaa Menighedens Deltagelse. Og naar denne sidste Forudsætning brister af vedvarende saglige Aarsager, vil Loven ikke kunne vedblive at virke. Derfor vil det heller ikke være muligt, i et sligt Tilfælde uden videre at paabyde dens fornyede Efterlevelse; men det gjælder først om at bringe Forudsætningerne derfor til Veje igjen.

Det er måske lidt snirklet udtrykt, men meningen er klar nok og stadig aktuel. Det er menigheden, der er liturgiernes egentlige subjekt - hvis vi ser det fra den menneskelige synsvinkel. Det er menigheden, der holder gudstjeneste, og præsten er i den sammenhæng kun menighedens tjener, der udfører en speciel funktion. Hvis der ikke er nogen menighed, kan der ikke holdes nogen gudstjeneste. Matzen-Timms bemærkninger vedrørte de særlige fastegudstjenester, der i praksis var faldet bort. Og de to forfattere anfører i det følgende andre eksempler på bortfald eller ikke-brug af eksisterende bestemmelser: de lange kirkebønner fra al-

⁴ Henning Matzen og Johannes Timm: Haandbog i den danske Kirkeret (Kbh. 1891), side 20.

terbogen, oplæsning af hele lidelsesharmonien langfredag, litaniet, syndsbekendelse ved skriftemålet, bandsættelse m.m.

Overfor menigheden er det *ikke* muligt i sidste instans at anvende tvang. De kan udeblive, undlade at bruge, melde sig ud. Det seneste eksempel på muligheden af anvendelse af tvang, drejer sig om folkekirkemedlemmers pligt til at lade deres børn døbe. Men denne tvangsmulighed (mulighed for anvendelse af fysisk magt) er bortfaldet i 1857, og tilbage står nu kun en kirkelig forpligtelse uden fysiske sanktionsmuligheder.⁵

Dette kan sammenholdes med Preben Espersens definition af en retlig fremstilling, herunder også en kirkeretlig fremstilling, som "*forudsættes at være en fremstilling af gældende ret forstået som normer, der i yderste konsekvens kan håndhæves ved fysisk magtanvendelse...*".⁶ Så vidt jeg foreløbigt kan se, må det betyde, at forbindelsen mellem liturgien og kirkeretten bliver ret så tynd. Der er i hvert fald en indbygget indre modsætning i at tale om tvang i forbindelse med liturgi. Tvang kan under de nuværende forhold praktiseres over for præsten, i sidste instans i form af en afskedigelse, men derimod ikke overfor menigheden. Og det er menigheden, der er det egentlige subjekt i gudstjenestens liturgi - det er ikke præsten. Hvis menigheden ikke frivilligt tilslutter sig, bliver der ingen liturgi overhovedet ud fra en evangelisk-luthersk synsvinkel.

Så vidt jeg kan se, savner vi i Den danske Folkekirke en overordnet teori for liturgisk lovgivning. I praksis udføres den liturgiske lovgivning på nuværende tidspunkt i form af kongelige resolutioner. De seneste eksempler er ritualerne for de biskoppelige handlinger, der blev autoriseret ved kongelige resolution af 6. marts 1987 og Foreløbige Ændringer i Ritual- og Alterbog, der blev autoriseret ved kongelige resolution af 20. november 1972.

⁵ Jfr. Jørgen Stenbæks behandling af emnet i artiklen "Folkekirkens styrelse", i Kritisk forum for praktisk teologi 39/1990, side 23-27.

⁶ Preben Espersen: Folkekirkens styrelse (Kbh. 1990), side 13.

Lovgivningen fungerer altså i praksis, men en overordnet teori for, af hvem og hvordan den skal udføres, findes vist nok ikke.

Den danske praksis med, at liturgisk lovgivning udføres gennem anordninger efter kongelig resolution, kan vel opfattes som udslag af en erkendelse af, at de pågældende områder ikke er egnede til politisk behandling i folketinget. Indirekte er der hermed etableret et skel mellem ydre og indre anliggender, selv om der ikke foreligger en formel bestemmelse om et sådant skel.

Den tyske evangelisk-lutherske biskopskonference udsendte i 1977 nogle teser om gudstjenesteordningens forpligtende karakter.⁷ Der er et par sætninger fra disse teser, som jeg kunne have lyst til at trække frem. De hævder dels indledningsvis, at det vil være i modstrid med Guds Ord og Bekendelsen (Conf. Aug. art. 7 og 28), hvis der fastsættes mere forbindtlige bestemmelser for gudstjenesteordningen, end kærligheden og freden nødvendiggør. Så højstemt kan vi nok ikke sige det her i Danmark - men alligevel! Det forekommer i hvert fald mere adækvat i sammenhæng med liturgi at tale om kærlighed og fred end at tale om anvendelse af fysisk magt. Dernæst spørger de om, hvem den liturgiske lovgivningsret ("ius liturgicum") tilhører. Og de svarer, at den ikke tilhører nogen enkelt person, ikke noget enkelt embede eller noget enkelt organ i kirken, heller ikke en synode. Den liturgiske lovgivning skal i stedet udføres gennem *konsensus* mellem alle de implicerede parter. Noget tilsvarende må også være det eneste rimelige svar i Den danske Folkekirke, selv om vi har en helt anderledes opbygning. Liturgisk lovgivning gennemført oppefra, uden basis i folket, i menigheden, hos præsterne og biskopperne er dømt til at blive et slag i luften.

Jeg er foreløbigt ikke i stand til at komme med et bedre forslag til en formulering af, hvem den liturgiske lovgivningsret tilhører end den tyske biskopskonferences tese om, at den ikke tilhører

⁷ Jeg refererer i det følgende fra Agende für evangelisch-lutherischen Kirchen und Gemeinden, 1. Band, Übergangsausgabe: Die feststehende Stücke des Gottesdienstes (Hamburg 1981), side 7-9.

nogen bestemt, men at den forudsætter *konsensus*. Det konkrete problem i Den danske Folkekirke er blot, *hvem* skal konstatere og formulere konsensus og *hvordan*?

Hvordan forgår liturgisk lovgivning?

Så længe vi i Den danske Folkekirke ikke har noget centralt kirkeligt råd (synode) og fortsat ønsker at have fælles liturgisk lovgivning, er der næppe andre muligheder end den eksisterende praksis, der jo som bekendt går ud på, at liturgisk lovgivning foregår ved kongelige resolutioner efter indstilling fra kirkeministeren. Denne praksis yder ikke nogen garanti for, at lovgivningen er i overensstemmelse med konsensus i Folkekirken - for at sige det med formuleringer hentet fra den tyske biskopskonference. Eller sagt med de traditionelle danske formuleringer: den er ikke nogen garanti for, at liturgien respekteres som et indre-kirkeligt forhold, hvor 'kirken' bør styre sig selv.

Hvis man tænkte sig, at folkekirkens styrelse blev ændret, sådan at i hvert fald de 'indre' forhold blev styret af et centralt kirkeligt råd, ville liturgien helt oplagt høre til de 'indre' forhold, og den dér udformede lovgivning ville pr. definition være indre-kirkelig; men det ville ikke med sikkerhed give en bedre garanti for, at de trufne afgørelser var i overensstemmelse med konsensus i Folkekirken. Den tyske biskopskonference udtaler f.eks. også, at det ikke uden videre kan opfattes som udtryk for den ønskede konsensus, at en afgørelse bliver truffet på en kirkelig synode. Der kan foregå et kompliceret magtspil i sådan en stor forsamling, og et repræsentativt demokrati er ikke uden videre repræsentativt nok i forhold til mindretal osv.

Og i forhold til den nuværende danske praksis må man også sige, at vel yder ordningen ikke nogen garanti for, at de trufne afgørelser er i overensstemmelse med den indre-kirkelige konsensus; men på den anden side kan ordningen brugt på rette måde lige så vel tage de nødvendige hensyn til konsensus som mere for-

melt opbyggede systemer. Det forudsætter blot tilstrækkelig lydhørhed og åbenhed blandt de reelle beslutningstagere. Det danske problem er, at der er en praksis, men at der savnes en teori og et formelt system. Det kan måske godt være, at humlebien i teorien ikke kan flyve, men i praksis gør den det alligevel, – og det er nødvendigt for humlebier at flyve.

Jeg har prøvet primært at knytte til ved begrebet 'konsensus'. En anden mulighed er at knytte til ved begrebet 'usus': den faktiske brug i menighederne. Megen liturgisk lovgivning kan bedst beskrives som kodifikation af faktisk forekommende liturgisk praksis. Og det må nok vurderes som den ideelle form for liturgisk lovgivning at knytte til ved usus. Det indbyggede problem ved fremgangsmåden er blot, at forandringer af eksisterende bestemmelser kun kan ske ved lovbrud eller dispensationer. Lovbrud sker rent faktisk i virkelighedens verden, det kan vist ikke benægtes; men det forekommer alligevel problematisk at lave et system for lovgivning byggende på lovbrud. Den modifikation, der måske kan bidrage til at løse dilemmaet, er forsøgsordninger. Men for stor anvendelse af forsøgsordninger kan godt true med indefra helt at opløse begrebet 'usus' og begrebet 'ordning'.

Liturgikommissionen har jo bevidst benyttet sig af muligheden for forsøgsordninger. I 1972 blev der ved kongelig resolution autoriseret nogle foreløbige ændringer i ritual- og alterbog (den lille 'grønne' fra 1973). Og derefter var der mulighed for forsøgs-mæssig anvendelse af den 'grå' betænkning igennem 10 år i perioden 1975-1985, og dernæst af det lilla alterbogsforslag i perioden fra 1985/86. Og denne sidste forsøgsperiode kan vel endnu ikke anses for afsluttet endnu.

I begyndelsen af 1988 blev der i de enkelte stifter indhentet udtalelser fra de sogne, hvor alterbogsforslaget havde været afprøvet, og fra andre sogne, der havde lyst til at kommentere forslaget. Og det er med udgangspunkt i disse udtalelser, at der på nuværende tidspunkt foregår et arbejde med at udarbejde en indstilling til autorisation af ny alterbog. Det kan naturligvis diskuteres, om

det er et tilstrækkeligt bredt beslutningsgrundlag, og man kan altid ønske sig det bredere, og at forsøgsperioden fortsættes og nye modeller afprøves. Og det skal indrømmes, at det ikke på alle punkter er helt ligetil at drage indiskutable konklusioner på grundlag af alterbogsforslaget og de indhøstede erfaringer.

I det følgende vil jeg prøve at tage nogle lidt mere konkrete spørgsmål op til drøftelse, og jeg vil især koncentrere mig om højmesseordningen. Det første punkt jeg vil tage op, er spørgsmålet om menighedens forhold, repræsenteret gennem menighedsrådet, overfor præst, biskop og de autoriserede bøger og ritualer.

Menighedens uafhængighed

Det man først kan konstatere er, at menighedsrådet ifølge aktuel dansk praksis har vetoret overfor indførelse af nye liturgiske bøger og nye ritualer. Denne vetoret er formuleret i den nuværende Menighedsrådslov § 29:

Præsten skal have menighedsrådets samtykke til, at der

- 1) ved de faste gudstjenester foretages indsamlinger,
- 2) ved de faste gudstjenester eller kirkelige handlinger anvendes en anden autoriseret liturgi eller andre autoriserede ritualer end dem, der hidtil er anvendt i menigheden, og til, at der
- 3) ved de faste gudstjenester eller kirkelige handlinger foretages mindre ændringer i liturgi og ritualer eller benyttes andre salmebøger og salmebogstillæg end de autoriserede.

Stk. 2. Til de ændringer, der er nævnt i stk. 1, nr. 3 kræves tillige biskoppens samtykke.

Denne menighedsrådets vetoret er en reel decentraliseret liturgisk beslutningskompetence. Det er ikke muligt oppefra at diktere indførelse af nye liturgiske bøger eller nye ritualer.

Paragraffen i Menighedsrådsloven betyder, at den hidtil gældende praksis i menigheden fortsætter, indtil der er enighed mel-

lem præst og menighedsråd om noget andet. Denne bestemmelse opfatter jeg som karakteristisk for den danske frihedstradition. Alternativerne ville være, at man oppefra, fra ministerium eller biskop, kunne diktere indførelse af ny liturgi. Menighedsrådslovens § 29 er en beskyttelse af menighedens liturgiske selvstændighed. Et andet alternativ kunne være, at den liturgiske beslutningskompetence helt blev decentraliseret og overladt til menighedsrådet og/eller præsten. En sandsynlig konsekvens heraf ville være, at præstens liturgiske selvstændighed blev sat ud af spillet. Så jeg mener også, at man kan opfatte paragraffen som en beskyttelse af præstens liturgiske selvstændighed.

Paragraffen er udtryk for en afbalancering af de liturgiske magtforhold mellem menighedsråd, præst, biskop og kirkeministerium. Og jeg vil umiddelbart mene, at det i store træk er en heldig afbalancering. Men selvfølgelig kan der være problemer, f.eks. med f.eks. mindretal ved bykirker med flere præster. Og et andet muligt afledt problem ved paragraffen er, at den kan medføre for stor træghed, for langstrakt en indkøringsfase og for stor spredning i aktuell liturgisk praksis i forskellige menigheder.

I det aktuelle arbejde med at udarbejde en indstilling til autorisation af en ny dansk alterbog arbejdes der med bevidst at udnytte de muligheder, der ligger i den danske liturgiske frihedstradition og i den nuværende menighedsrådslovs § 29. Højmesseordningen (liturgien) og alterbogen udformes sådan, at den indeholder forskellige alternativer, som man kan beslutte sig for at anvende i en given lokalmenighed, såfremt præst og menighedsråd er enige.⁸ Der er tale om et bevidst forsøg på en decentralisering af den liturgiske beslutningskompetence, men dog stadigvæk inden for rammerne af autoriserede ordninger. Den nye højmesse-

⁸ HVI 2009: Opbygningen med alternativer var karakteristisk for det første oplæg fra biskopperne, der blev fremlagt til høring i en begrænset kreds (december 1990). I den autoriserede ordning fra 1992 er der i stedet en stærkere fremhævelse af en »normalordning«, hvor alternativerne er ændret til »noter«.

ordning udformes så bredt, at den også indbefatter de nuværende autoriserede ordninger for højmesse og nadver. Det muliggør, at vi i praksis fortsat kan nøjes med én alterbog. Men naturligvis betyder det ikke, at de tidligere alterbøger dermed bliver sat ud af kraft. Dog med et enkelt forbehold overfor definitioner af enkelte søndage i kirkeåret: f.eks. Helligtrekongers søndag, Sidste søndag efter helligtrekonger, Mariæ bebudelses dag og Sidste søndag i kirkeåret. Her vil det formentlig ikke være sagligt forsvarligt andet end at gennemføre et fælles diktat, sådan at kirkeåret er fælles for hel Folkekirken.

Samtidigt lægges der op til en præcisering af den liturgiske kompetencefordeling mellem præst og menighedsråd. Menighedsrådets kompetence vedrører spørgsmålet om et ritual som helhed, eller om et alternativ som helhed. Inden for de forskellige ritualer og alternativer er der variationsmuligheder, og der lægges her op til en præcisering af, at det er overladt til den præst, der har ansvaret for pågældende gudstjeneste, at vælge mellem de anførte variationsmuligheder inden for et givet ritual eller en givet ordning. Det opfattes som en parallel til præstens selvstændige kompetence til at vælge salmer og udarbejde prædiken. Der er vel ikke noget egentlig nyt i denne præcisering; men jeg kan dog i en lille parentes bemærke, at der åbenbart kan være forskellige opfattelser.

I en artikel af Eberhard Harbsmeier,⁹ hvor han i øvrigt på mange punkter plæderer for øget lokal liturgisk frihed, hævder han f.eks., at spørgsmålet om trosbekendelsen skal synges eller siges i højmissen hører ind under menighedsrådslovens bestemmelser om, at ændringer i liturgi kræver menighedsrådets samtykke. Det mener jeg ikke er tilfældet. Selvfølgelig er det rimeligt at drøfte den slags på et menighedsrådsmøde, hvis der foretages ændringer; men det er ønskeligt med forholdsvis klare retningslinjer for, hvilke liturgiske ændringer der forudsætter tilslutning

⁹ Eberhard Harbsmeier: »Liturgisk selvtagt«, i *Kritisk forum for praktisk teologi* 35/1989, side 69-80.

på et menighedsrådsmøde, og hvilke der i sidste instans er præstens ansvar alene, som den der har det konkrete ansvar for ledelsen af gudstjenesten. Og f.eks. spørgsmålet om trosbekendelsen skal synges eller ej, anses helt klart (af mig) for at høre ind under præstens selvstændige liturgiske kompetence. Eberhard Harbsmeiers artikel er vel et lille symptom på, at i det omfang man vil prøve at decentralisere den liturgiske kompetence yderligere, ender det nemt med at blive en decentralisering til fordel for menighedsrådet på præstens bekostning. Og her er et balanceproblem, der kræver nogen finfølelse, men hvor det naturligvis i detaljer kan drøftes, inden for hvilket kompetenceområde et givet liturgisk spørgsmål skal ligge.

Præstens selvstændige liturgiske kompetence

Menighedsrådslovens § 31 indeholder en bestemmelse om, at præsten i sin embedsvirksomhed, herunder den private sjælesorg, er uafhængig af menighedsrådet. Denne bestemmelse om præstens uafhængighed af menighedsrådet gælder kun i begrænset omfang på det liturgiske område. Hvis præsten ønsker at anvende en anden autoriseret liturgi eller at andet autoriseret ritual end dem, der hidtil er anvendt i menigheden, skal han eller hun, som lige omtalt, have menighedsrådets samtykke. Præstens selvstændige liturgiske kompetence er altså begrænset, i hvert fald når det drejer sig om de faste gudstjenester og de kirkelige handlinger. Og det må siges at være rimeligt nok. Gudstjenesten er ikke præstens gudstjeneste, men menighedens gudstjeneste.

Men ansvaret for ledelsen af de enkelte gudstjenester er præstens alene. Man kunne evt. tænke sig bestemmelser, hvorefter dette ledelsesansvar blev delt mellem flere, med inddragelse af f.eks. organist eller menighedsrådsformand eller kirkeværge. Men det er der ikke planer om at lægge op til. Der lægges snarere op til en præcisering af, at ledelsesansvaret er præstens alene. Men naturligvis skal gudstjenesterne og de kirkelige handlinger udføres i

samarbejde med organist osv. Konflikter kan utvivlsomt ikke undgås, men man kan prøve at reducere dem ved at gøre reglerne klare og opfordre til smidighed og samarbejde.

Forholdet mellem præstens liturgiske kompetence og menighedsrådets kompetence er allerede omtalt, så det skulle ikke være nødvendigt at repetere dette punkt. Hvad der derimod kunne fortjene en selvstændig behandling er spørgsmålet om, hvorvidt de autoriserede liturgier og ritualer kan opfattes som udtømmende forskrifter for, hvordan gudstjenesten og de kirkelige handlinger skal udføres. I tidligere tiders missaler og andre ritualbøger var forskrifterne for, hvad præsten skulle gøre, skrevet med røde bogstaver, til forskel fra teksterne, der var skrevet med sorte bogstaver. Forskrifterne skrevet med rødt kaldes rubrikker, og deraf er afledt ordet 'rubricisme'. Rubricisme bygger på en forestilling om, at det er muligt at udforme de liturgiske forskrifter så udtømmende, at intet lades uomtalt, - og at præsten altså kun må sige og gøre nøjagtigt, hvad der står skrevet, og hverken mere eller mindre. Så vidt jeg kan se, er det en helt håbløs opgave at prøve at udforme liturgien og ritualerne på denne måde. Man vil ved nærlæsning af den eksisterende gudstjenesteordning også kunne se, at der er flere almindeligt anerkendte liturgiske fagter og formuleringer, der ikke står anført på tryk, hverken med rødt eller med sort. Rubricismen må betragtes som en fejltagelse (det er i hvert fald mit synspunkt), og både præsten og de andre medvirkende må have en rimelig frihed til at udføre gudstjenesten, sådan som de finder det rigtigst. Men naturligvis er der grænser, og det kan være vanskeligt at definere dem. Især hvis en stillingtagen skal baseres på formelle kirkeretslige principper.

Som menighedsrådsloven er udformet på nuværende tidspunkt, har præsten frihed til at afholde ekstraordinære gudstjenester, sådan som han eller hun finder det ønskeligt og forsvarligt, uafhængigt af menighedsrådets samtykke. Det kan der vist ikke være megen tvivl om. Derimod bliver det for tiden diskuteret, om denne frihed også gælder nadverritualet. Der er vist ikke nogen

tvivl om, at hvis en præst holder dåb i kirken, skal det autoriserede ritual følges, uanset om dåben finder sted under en fast gudstjeneste, eller i forbindelse med en særskilt dåbsgudstjeneste. I sidste tilfælde kan præsten frit tilrettelægge den øvrige gudstjenstlige ramme omkring selve dåben, men selve dåbsritualet skal følges i overensstemmelse med stedets gældende skik og menighedsrådslovens bestemmelser. Tilsvarende må også gælde for nadverritualet ved hverdagsgudstjenester og andre ekstra gudstjenester. Sådan er de nuværende bestemmelser, og det er der ikke aktuelle planer om at foreslå ændret. Det er dog under overvejelse at foreslå autoriseret et nadverritual til brug ved familiegudstjenester, hvor den indledende del af nadveren forud for Fadervor og Indstiftelsesordene kan udformes mere eller mindre frit.

Dispensationer og mindretalshensyn

Selv om den kommende højmesseliturgi formentlig vil komme til indeholde flere alternativer og variationsmuligheder end den nuværende ordning, vil der utvivlsomt stadigvæk være ønsker om forskellige mindre ændringer i liturgi og ritualer. Menighedsrådsloven indeholder i § 29 en dispensationsmulighed, hvorefter præsten kan foretage disse mindre ændringer, under forudsætning af menighedsrådets og biskoppens samtykke. Og selv om der har været en intention om så vidt muligt at decentralisere den liturgiske beslutningskompetence, så er det ikke usandsynligt, at denne dispensationsbestemmelse fremover vil blive anvendt i højere grad end i dag.

Det skyldes især, at der er i de seneste år fremkommet mange forslag til nye liturgiske tekster, især til nye indledningskollekter. Og det vil nemt komme til at sprænge de almindelige rammer for en alterbog og salmebogens tekst- og bønnebog, hvis alle disse nye kollektetrækker skal medtages i selve alterbogen. Derfor er det under overvejelse at trykke et alterbogstillæg, som især vil komme til

at indeholde et selektivt udvalg af indledningskollekter. Dette alterbogstillæg vil formentlig få karakter af en åben tekstsamling, der kan revideres eller suppleres fra tid til anden, og som kan tages i anvendelse af de enkelte præster uden at biskoppens tilladelse skal indhentes i hvert enkelt tilfælde. Men menighedsrådets samtykke vil stadigvæk være en forudsætning.

I pastorater med kun en enkelt præst giver det vel stort set sig selv, at der anvendes samme liturgi. Inden for en given liturgi vil der dog være en del variationsmuligheder. Der kan derudover også være mulighed for en vis kirkeårsvariation og mulighed for forskelle mellem forskellige gudstjenester inden for samme pastorat på samme dag.

Ved kirker med flere præster anbefales det, at der så vidt muligt anvendes en fælles liturgi, i det omfang det er foreneligt med hensyntagen til mindretal i sognet. Hensyntagen til mindretal i sognet forudsætter dels, at mindretallet har en præst, der deler synspunkt med mindretallet. Og endvidere forudsætter det, at menighedsrådet giver samtykke til anvendelse af en anden liturgi. Hvis mindretallet har en præst, der deler mindretallets synspunkter, kan vedkommende præst som bekendt være udnævnt på grundlag af en mindretalsindstilling i menighedsrådet. Men der eksisterer ikke en tilsvarende mulighed for at imødekomme ansøgninger om hensyntagen til eventuelle liturgiske mindretal, såfremt flertallet i menighedsrådet ikke vil give samtykke. Det er under overvejelse at foreslå en bestemmelse om, at biskoppen kan imødekomme et ønske fra en præst sammen med et mindretal i menighedsrådet om anvendelse af en anden autoriseret liturgi, selv om flertallet i menighedsrådet ikke kan tilslutte sig ønsket. Men en sådan formulering forudsætter ændring af menighedsrådslovens § 29.¹⁰

¹⁰ HVI 2009: Et sådant forslag blev ikke fremsat - og i hvert fald ikke vedtaget.

Afslutning

Jeg vil slutte med et citat fra en artikel af mig selv om arbejdet med revision af den danske gudstjenesteordning (Helsingør Stiftsbog 1989, side 64):

Da de danske biskopper i 1949 udgav en Vejledning i Den danske Folkekirkes gudstjenesteordning, skrev de til sidst i forordet, at det var deres håb, at vejledningen måtte virke »til gavn for en sund forening af fasthed og frihed i den kirkelige tjeneste«. I den kommende gudstjenesteordning vil balancepunktet mellem friheden og fastheden formentlig komme til at ligge anderledes end hidtil, idet der vil blive mere plads til friheden. At søge efter det rette balancepunkt mellem frihed og fasthed i dansk gudstjenesteordning er ikke udtryk for søgen efter et kompromis, hvor der skal tages hensyn til forskellige interesser; men det er udtryk for et forsøg på i vores tid at forene de to sider, der er lige afgørende for, at gudstjenesten kan nå sit mål: at blive en fælles folkelig handling, hvor menigheden/folket samles for at høre Guds or og modtage sakramenternes nådegaver og svare i lovsang, bøn og bekendelse.